

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:4 • 2003

Kvinnors aktioner och nätverk för fred

Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Diss, Studia Historica Lundensia 1, Lund 2001. 357 s.

Trots att 1900-talet i högsta grad präglats av de båda världskrigen har forskningen om den tidens fredsrörelser hittills varit sparsam. Irene Andersson fyller därför en lucka i forskningsläget när hon undersöker kvinnors aktioner och nätverk för fred under tiden 1914 till 1940, med fokus på två relativt kortvariga utomparlamentariska manifestationer: Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935.

Undersökningen

Avhandlingen är uppdelad i åtta kapitel. Efter inledningskapitlet följer en i huvudsak kronologisk framställning där kapitel 2 koncentreras på Kvinnornas fredssöndag 1915 medan kapitlen 3–6 i huvudsak behandlar skeendet före, under och efter Kvinnornas vapenlösa uppror 1935. Det sjunde kapitlet är en sammanfattande analys av de kvinnliga nätverk som har kartlagts i undersökningen och i slutkapitlet sammanfattas i punktform författarens viktigaste slutsatser.

Undersökningen bygger på ett omfattande källmaterial. Förutom handlingar från de kommittéer som planerade de bägge aktionerna använder författaren en rad föreningsarkiv, inte bara svenska och nordiska utan även arkivet efter Women International League for Peace and Freedom, alltså den internationella kvinnoorganisationen för fred och frihet. Tidningar och tidskrifter är andra viktiga källor, inte minst *Tidevarvet*, som gavs ut av Fogelstadgruppen. Därtill kommer brev, dagböcker, anteckningar och självbiografier.

För att kartlägga aktörerna i de bägge aktionerna använder Irene Andersson nätverksbegreppet. Författaren vill också pröva i vilken mån den italienske sociologen Alberto Meluccis teori om nya sociala rörelser – varmed avses de rörelser som uppstod under 1960-talet och senare – kan användas för att förstå kvinnornas fredsrörelse under den här tiden.

Kvinnornas fredssöndag 1915

Det var några centralt placerade kvinnor i den kvinnliga rösträttsrörelsen som tog initiativet till det som sedermera blev Kvinnornas fredssöndag. De tog kontakt med företrädare för olika kvinnoorganisationer, som i sin tur lät budet gå vidare till sina lokalföreningar runt om i landet. Avsikten var att få till stånd en gemensam manifestation för fred söndagen den 28 februari 1915. Den arbetsgrupp som bildades tog även kontakt med företrädare för kvinnorörelsen i Norge och Danmark och man lyckades ena sig om ett gemensamt manifest och ett ge-

mensamt program. Ärkebiskop Nathan Söderblom upplät kyrkorna för ändamålet. Strax innan planerna skulle offentliggöras utsattes emellertid organisationerna för påtryckningar från både kungahuset och regering; drottning Victoria tyckte aktionen var olämplig och utrikesminister K A Wallenberg ansåg läget känsligt, varvid hela aktionen avblåstes.

Några månader senare hölls en stor internationell kvinnokongress för fred i Haag och erfarenheterna därifrån fick arrangörerna bakom den inställda aktionen att ta nya tag. I juni 1915 blev Kvinnornas fredssöndag ändå av, men den här gången som en svensk, istället för en nordisk, aktion. 88 000 kvinnor ska ha deltagit i fredssöndagens möten runt om i landet.

I kapitel 2 gör författaren en noggrann genomgång av aktionens olika faser och av de aktörer som var inblandade. I vad Irene Andersson kallar *det arbetande nätverket* bakom Fredssöndagen fanns några av de kvinnor som vi sedan får följa genom hela avhandlingen. Det gäller framför allt Elin Wägner, Kerstin Hesselgren och Ada Nilsson, tre frisinna kvinnor som senare kom att bilda den så kallade Fogelstadgruppen. Men här ingick också centralt placerade socialdemokratiska kvinnor, liksom kvinnor i fredsrörelsen och rösträttsrörelsen. Detta arbetande nätverk hölls samman, menar författaren, av en *kollektiv identitet*. Själva mobiliseringen inför Fredssöndagen skedde med hjälp av redan etablerade nätverk mellan en rad kvinnoorganisationer, både på nationell och lokal nivå. Dessa nätverk betecknas *rekryteringsnätverk*. De tusentals kvinnor som deltog i aktionen kallas slutligen *det vida nätverk som mobiliserades för fredens sak*.

Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935

Efter det första världskriget och under hela mellankrigstiden var nedrustningsfrågan högst aktuell. Åtminstone en bit in på 1930-talet var nedrustning ett alternativ som på allvar diskuterades av många människor. Det gick länge en skiljelinje mellan å ena sidan socialdemokrater och liberaler som ville nedrustning, å andra sidan högern som ville ha ökade resurser till försvaret. De kvinnor som var aktiva i den växande fredsrörelsen var dock inte överens om hur nedrustningen skulle gå till: om Sverige ensamt skulle avrusta omedelbart eller om man skulle anpassa sig till Nationernas Förbund och en kontrollerad avrustning i takt med andra länder. En annan aktuell fråga var användningen av gasstridsmedel. Hur skulle man se på dess farlighet och hur skulle man kunna skydda inte minst civilbefolkningen mot dess verkningar?

Vid mitten av 1930-talet, efter nazisternas framgångar och de italienska fascisternas inmarsch i Abessinien, blev krigshotet överhängande. Ett handlingsförlamat Nationernas Förbund, en tilltagande radikaliserad fredsrörelsen, idén om vapenvägran och agitationen mot gasstridsmedel – det är de förutsättningar för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 som författaren identifierar i kapitel 3 och 4.

I kapitel 5 beskrivs arbetet inför och under det möte som utgjorde aktionens höjdpunkt samt den påföljande resan till Nationernas Förbund i Genève. Initiativet till uppropet kom från kvinnorna runt Medborgarskolan på Fogelstad. Elin Wägner hade en mycket central roll i aktionen. Initiativtagarna var medlemmar i Frisinnade Kvinnors Riksförbund som förespråkade omedelbar och ovillkorlig nedrustning i Sverige. De var alltså *radikalpacifister*.

Brännpunkten i Det vapenlösa upproret och i den följande debatten var inställningen till civildförsvaret. I det upprop som gick ut via *Tidevarvet* och de största dagstidningarna uppmanades kvinnor att ta personlig ställning och vägra att använda gasmask. Genom en omröstning, i vilken 20 000 kvinnor deltog, utsågs 80 delegater till ett kommande opinionsmöte i Stockholm.

Trots noggranna förberedelser gick mötet inte riktigt efter ritningarna. Uppslutningen blev mindre än vad arrangörerna hoppats på och flera delegater ifrågasatte det kloka i att vägra använda gasmask och ville diskutera andra medel för att motverka kriget. Av den ursprungliga tanken om personligt ställningstagande och gasmaskvägran fanns inte så mycket kvar i den slutgiltiga resolution som antogs av mötet.

Formerna för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget höll sig inom ramen för accepterade politiska arbetsformer och var typiska för sin tid, menar författaren, men till sitt innehåll gled aktionen mellan kravet på omedelbar avrustning (den radikalpacifistiska, så kallade korta vägen) och en av Nationernas Förbund kontrollerad internationell och successiv nedrustning (den så kallade långa vägen). Förklaringen till att 20 000 kvinnor skrev under uppropet i *Tidevarvet* kan sökas just i denna glidande position, som medgav att både radikalpacifister och mer allmänt fredsvänliga kvinnor deltog.

Vilka kvinnor utgjorde då den inre kretsen, det som författaren kallar det *aktiva arbetande nätverket*, i den här aktionen? Slutsatsen är att det bestod av 23 kvinnor, som samtliga var aktiva antingen i Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (bildat 1919), i det socialdemokratiska kvinnoförbundet eller i Svenska Kvinnors Vänsterförbund, dit alltså Fogelstadkvinnorna hörde. Självbiografiskt material visar också att det trots problem och interna motsättningar växte fram en stark kollektiv identitet i gruppen.

Vad hände sedan? Var tog den kvinnliga vägrartanken vägen, undrar författaren därefter i avhandlingens kapitel 6. Åren efter aktionen tycks det som om de mer radikalpacifistiskt präglade strömningarna avtog i hela samhället. Nedrustningstanken fick allt mindre gehör ju närmre kriget kom. *Motståndarna* till nedrustning blev fler och författaren identifierar dem framför allt bland högerns kvinnor. Men även en del av de aktiva i Det vapenlösa upproret ställde sig med tiden – av olika orsaker – allt mer tvivlande till radikalpacifistiska idéer. Författaren karaktäriserar i det här kapitlet kvinnorna i nätverket som antingen *lojala idébärare* eller *twivlare*, kategorier som inte följde vare sig parti- eller

föreningstillhörighet. Elin Wägners reaktion på resultatet av aktionen och på vännerna i nätverket diskuteras ingående och den tidigare etablerade bilden av en bitter och besviken Wägner nyanseras.

I kapitel 7 placeras dessa två fredsaktioner in i kvinnokampen för medborgerliga rättigheter och politiskt inflytande. Fredsfrågorna var, menar författaren, ett sätt för kvinnor att praktisera politik i en tid då deras formella möjligheter till parlamentariskt inflytande först var obefintliga och sedan mycket begränsade.

En viktig del i avhandlingen består i att identifiera de olika aktörerna i de bägge aktionerna och kartlägga de nätverk de ingick i. Irene Andersson urskiljer olika slags nätverk; först de *arbetande eller personliga nätverken* i respektive aktion. Författaren identifierar 15 kvinnor som var aktiva både 1915 och 1935, som ett *överlappande nätverk*. Hit hör flera av avhandlingens huvudpersoner: Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson, Elin Wägner, högerkvinnan Lydia Wahlström, socialdemokratiska kvinnor som Anna Lindhagen och Signe Vessman och kvinnor från Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet: bland andra Matilda Widegren och Elisabeth Wærn-Bugge. De var välutbildade, yrkeskvinnor och starkt engagerade i partipolitiken och i freds- eller kvinnorörelsen.

Rekryteringsnätverken bestod i första hand av frisinnade och socialdemokratiska kvinnor samt av kvinnor centralt placerade i Fred och Frihet, Vita Bandet och KFUK, men också i en rad andra kvinnoföreningar.

Vad finns det då för gemensamma tankar kring kön, makt och våld i de studerade aktionerna, undrar författaren vidare. Hon tycker sig se att aktionerna hade en *antiväldsdiskurs* gemensamt och en *feministisk antimilitarism*. Det var endast Frisinnade Kvinnors Riksförbund och det som senare blev Svenska Kvinnors Vänsterförbund som kan karaktäriseras som radikalpacifistiska. Synen på könen var traditionell, särskilt 1915, medan aktionen 1935 i någon mån ifrågasatte rådande könsroller. Till sist drar författaren också slutsatsen att kvinnor skapade sina egna fredsaktioner därför att det inte fanns plats för en mobilisering utifrån kvinnliga värden inom den könsblandade fredsrorelsen.

Frågor och disposition

Det här en infallsrik avhandling som bygger på ett stort och delvis okonventionellt empiriskt material. Jag ska återkomma till avhandlingens förtjänster, men först lyfta fram något om uppläggning, teorianvändning och tolkning som tål att diskuteras.

I inledningskapitlet anges en lång rad syften och frågeställningar som inte alltid svarar mot de undersökningar som sedan genomförs. Frågan om varför kvinnorna valde att genomföra egna manifestationer belyses egentligen aldrig i undersökningen och inte heller relateras deras verksamhet till den övriga, könsblandade fredsrorelsen. Det finns utvecklingar som i och för sig är intressanta men där det är svårt att se kopplingen till frågeställningarna. Det gäller till exempel avsnittet

om kvinnornas mötesplatser under aktionen 1935 och avsnittet om vad äkta män betydde för kvinnornas nätverk. Dispositionen av vart och ett av de fem empiriska kapitlen är ibland oklar och gör det svårt att följa de olika frågeställningarna. En ytterligare genomarbetning av avhandlingen skulle ha bidragit till en klarare disposition och en tydligare röd tråd för läsaren att följa genom det spännande och mångfasetterade empiriska materialet.

Nya sociala rörelser

I avhandlingen framgår det klart vilken riklig flora av kvinnoinitierade och kvinnodominerade aktioner för fred som gjordes under den aktuella perioden. Fredssöndagarna återkom under en rad år: 1919 var det dags för Kvinnornas samling till stöd för president Wilsons program; 1923–1924 initierade kvinnor aktioner mot Ruhrockupationen; 1929 anordnades en stor konferens i Frankfurt om kemiska vapen och året därpå en landsomfattande namnsamling för avrustning; år 1931 deltog 17 kvinnoorganisationer i en konferens för fred och mellanfolkligt samarbete och fyra år senare anordnade Kvinnornas uppbåd för freden möten på 97 platser runt om i landet och vespergudstjänster på 40.

Det blir aldrig riktigt klarlagt varför författaren valt att studera just Kvinnornas Fredssöndag och Det vapenlösa upproret. Det är också tveksamt vad som egentligen är gemensamt för dessa båda aktioner och huruvida det är möjligt att betrakta dem som delar av samma sociala rörelse.

Avhandlingens teoretiska ansatser är framför allt hämtade från Alberto Meluccis teori som dock handlar om *nya sociala rörelser* – själva poängen är att han analyserar sociala rörelser i relation till ett nytt komplext samhälle där makten är inbäddad i produktionen av och kontrollen över kunskap och information. Hur ska man då handskas med en teori som emanerar ur ett helt annat tidsrum än det som den appliceras på? Självt tycker jag inte att det behöver vara något stort problem, så länge som förutsättningarna öppet redovisas och så länge som teorin främst används för att generera nya frågeställningar. Om man däremot har ambitionen att förklara något med hjälp av denna teori kan det vara mer problematiskt.

Samtidigt som jag tycker att användningen av Meluccis teorier och begrepp i Irene Anderssons avhandling går att diskutera, är det uppenbart att den ger utdelning: här väcks en rad spännande frågor om skillnader mellan gamla och nya sociala rörelser i en svensk kontext, om kollektiv identitet, om betydelsen av symboler för att nämna några. Det finns också poänger med att, som författaren gör, nyansera Meluccis skarpa gränsdragning mellan sociala rörelser före och efter 1960-talet.

Nätverksbegreppet

De senaste åren har svenska historiker som Leos Müller, Ylva Hasselberg och Niklas Stenlås livligt diskuterat nätverksbegreppets användbarhet som metafor, me-

tod och/eller teori. Till skillnad från dessa slår Irene Andersson redan från början fast att fredskvinnornas nätverk inte innebar några makthierarkier, inte var avskiljande eller slutna och att kvinnorna heller inte hade anledning att använda sina nätverk för att upprätthålla status, ära och smak. Antaganden som kanske hellre borde ha formuleras som frågor och prövats, än postulerats. Bara när det gäller *tilliten* liknar fredskvinnornas nätverk de nätverk som till exempel Stenlås och Hasselbergs aktörer ingick i. Det var också tilliten som enligt Irene Andersson var det sammanhållande kittet mellan kvinnorna i de arbetande nätverken. Självt känner jag mig tveksam till att tillmäta tilliten så stor betydelse. Kvinnorna i nätverken var ju personer som under en följd av år hade skaffat sig gedigna kunskaper och insikter om militära system, vapen, upprustning, om krig och dess bakomliggande orsaker. På vad grundade de sina ställningstaganden? Varför drog de olika slutsatser om aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror? Frågan är om man kan förstå nätverken och deras förändringar utan att förstå deltagarnas analyser av det politiska läget.

Den feministiska antimilitarismen

Irene Andersson vill inkludera bägge aktionerna i den *feministiska antimilitaristiska traditionen*. När det gäller Kvinnornas Fredssöndag menar hon att aktionen "stod i motsats till de försvarsvänliga stämningar som rådde i samhället vid denna tid" – men det är svårt att se vad i denna aktion som inte en försvarsvänligt inställd kvinna skulle kunnat ställa upp på? Att vara emot krig är ju inte detsamma som att vara emot försvar. Det finns igenom hela avhandlingen en oklarhet just vad gäller kategoriseringen av de kvinnor och organisationer som är aktörer i fredsfrågorna. På många ställen används kategorierna *fredsvänner* och *försvarsvänner* som en dikotomi utan vidare problematisering. Pedagogerna Inga-Brita Melin, som har undersökt delvis samma tid och samma aktörer som Irene Andersson, menar istället att under den här tiden var sannolikt flertalet bland både kvinnor och män överens om att *fred* innebar frånvaro av krig och väpnade konflikter med andra länder. *Nedrustning* var en svårare fråga. Nedrustning av andras arméer var man också i de flesta fall överens om, men inte hur man skulle se på den egna armén och det egna landets medverkan i en militär upprustning. I övrigt kunde man finna variationer av innebörden i fredsbegreppet inom freds-rörelsen, både bland män och kvinnor.¹

En alternativ tolkning av Fredssöndagen kunde vara att det är en bred aktion som omfattar många, om än till priset av att man viker sig istället för att ta konflikt när kungahuset och regeringen höjer ett varnande finger. När det gäller kvinnors medborgarskap fyller den däremot sitt syfte. Kvinnorna visar sig ansvarsfulla genom att ta hänsyn till landets intressen, förstår att på ett klokt sätt knyta allian-

1. Inga-Brita Melin, *Lysistrates döttrar. Pionjärer och pedagoger i två kvinnliga fredsorganisationer (1898–1937)*, Diss, Umeå 1999.

ser med framstegsvänliga män och visar att de är många och att de kan agera kollektivt på den offentliga arenan. De är med andra ord mogna och värdiga ett politiskt medborgarskap.

Var då Kvinnornas vapenlösa uppror 1935 uttryck för en *feministisk antimilitarism*? Formerna låg inom ramen för accepterade politiska arbetsformer och var typiska för sin tid, men till sitt innehåll, menar författaren att aktionerna var uttryck för en feministisk antimilitarism. Men hon visar samtidigt att de 20 000 röstande kvinnorna knappast var medvetna om att de genom sin röst tog ett personligt ställningstagande i radikalpacifistisk riktning.

Vidare drar författaren slutsatsen att endast de frisinnade och de radikala kvinnorna i Frisinnade Kvinnors Riksförbund/SKV erkände ett radikalpacifistiskt program. Men eftersom det inte är organisationer som undersöks utan i huvudsak enskilda aktörer och deras nätverk så tycker jag att slutsatser om organisationernas ställningstagande vilar på bräcklig grund. Frågan är om man inte i en närstudie med fokus på s-kvinnor skulle kunna hitta väl så radikalpacifistiska grupper.

I denna undersökning är individerna viktiga och deras nätverk, liksom de organisationer som många av dem representerar. Men det blir problem när man både ska försöka fokusera individerna i nätverken, studera nätverken som aktörer och därtill studera sociala rörelser. Ibland blir det oklart var tyngdpunkten ligger. Av och till blir jag också fundersam över vilken social rörelse det egentligen är som beskrivs och analyseras? Är det fredsrorelsen? Är det kvinnornas fredsrorelse? Är det det radikalpacifistiska stråket inom kvinnofredsrorelsen? Jag kan inte se annat än att det är Tidevarvskvinnorna med Elin Wägner i spetsen som står i fokus för författaren och som ses som kärnan i en social rörelse. Varför skulle undersökningen annars mynna ut i just Elin Wägners och hennes vänners agerande efter 1935, i deras aningen patetiska försök till nya aktioner som inte blir mycket mer än prat i luften – samtidigt som flera av de andra aktörerna i Vapenlösa upproret är inblandade i nya stora fredsaktioner, om än inte med radikalpacifistiska förtecken. Och när aktörerna i nätverken karaktäriseras som *motståndare*, *tvivlare* respektive *lojala idebärare* så kan jag inte förstå annat än att det är mot Elin Wägners de mäts.²

Till sist

Fredsrorelsen under 1900-talets första del var en social rörelse som hade både likheter och skillnader med det som Melucci kallar nya sociala rörelser. I denna rörelse ingick män och kvinnor, nätverk, organisationer – här fanns spänningar och konflikter mellan könen, mellan människor, mellan politiska intressen, mellan olika idéer om hur fred skulle åstadkommas. Därför pågick det ständiga förhandlingar, ständiga försök att finna samarbetsformer, att uppnå någon slags konsen-

sus, en plattform eller en grund för gemensamt utåtriktat handlande. Tyngdpunkterna i avhandlingen ligger just på beskrivningen och analysen av ett par sådana förhandlingssituationer, nämligen Fredsöndagen 1915 och Det vapenlösa upproret 1935, med fokus på det radikalpacifistiska stråk inom fredsrorelsen som bland andra företrädades av Elin Wägner.

Det har inte varit avhandlingsförfattarens uttalade syfte, men jag tycker att Irene Andersson på ett intressant sätt gjort det som oftare borde göras: att skriva förlorarnas historia. När undersökningen sätter sin slutpunkt år 1940 fanns det fortfarande en social rörelse för fred, det fanns fortfarande uppfattningar om att kvinnor hade ett särskilt ansvar för fredsfrågor, men någon mobiliseringspotential för radikalpacifistiska idéer fanns det knappast längre.

Här har redovisats en del invändningar mot avhandlingens uppläggning, teori-användning och tolkning av det som skedde. Jag hoppas ändå att det tydligt framgått att avhandlingen är frukten av ett imponerande empiriskt arbete som med en helt annan noggrannhet och tydlighet än i tidigare forskning tecknar bilden av några viktiga fredsaktioner, av dess aktörer och av omständigheterna runt omkring. En särskild eloge till författaren för att hon sätter in de bägge aktionerna i en intressant nordisk och internationell kontext. Till detta bidrar att Irene Andersson använt ett mångfasetterat och delvis ganska okonventionellt källmaterial som bidrar till att ställa personer och händelser i ny belysning.

Det är alldeles uppenbart dags för ny forskning om och kanske omtolkning av fredsrorelsen. Ett viktigt bidrag som den här avhandlingen ger i detta avseende är att den så tydligt kan placera in fredsaktionerna i kvinnornas kamp för medborgerliga rättigheter, inte bara 1915 utan också 1935. I detta ligger kanske också en del av svaret på frågan varför det var viktigt för kvinnor med egna aktioner och organisationer i fredsfrågor.

Till avhandlingens förtjänster hör också att den uppmärksammar det omfattande samarbetet mellan olika kvinnoorganisationer – inte minst de socialdemokratiska kvinnornas framträdande roll i detta samarbete. Jag tycker att det blir allt mer uppenbart – det understryks med kraft av den här undersökningen – vilket stort och effektivt nätverk som kvinnoorganisationerna och deras ledare på olika nivåer utgjorde, ett nätverk som vi först nu börjar kunna överblicka och förstå betydelsen av. Till detta har Irene Anderssons forskning om kvinnornas fredsaktioner 1915 och 1935 givit ett viktigt bidrag.

Gunnela Björk *

2. Se t ex s 278 där Elin Wägner själv inte hamnar i någon kategori.

* Fakultetsopponent.